

MARTINS MÄRKNING

Konsthistorikern och arkitekten Martin Olsson utförde den utredning som skapade 1935 års byggnadsminnesmärkning. Utredningens urval är ännu kärnan i beståndet av statliga byggnadsminnen.

TEXT Mia Geijer

I april 1937 höll dåvarande riksantikvarie Sigurd Curman ett föredrag på Historiska museet i Stockholm med titeln »Hur vår historia räddas«. Curman inledde med att slå fast att vår historia inte bara kunde läsas i handskrifter och böcker. Själva landskapet utgjorde en »scen, som står kvar mer eller mindre orubbad...«. På denna scen fanns ännu »...många av de attribut och accessoarer, som en gång lågo i handlingens brännpunkt, då något av vår historias skickelsedigra scener utspelades«.

De »attribut och accessoarer« som Curman syftade på var historiskt och kulturhistoriskt värdefulla byggnader och fornlämningar runt om i Sverige. Två år tidigare, år 1935, hade Kungl. Maj:t fattat beslut om att närmare 300 byggnader och anläggningar som representerade dessa »attribut och accessoarer« skulle skyddas som statliga byggnadsminnesmärken. Urvalet hade gjorts av konsthistorikern och arkitekten Martin Olsson. Arvet efter Martin Olsson utgör fortfarande kärnan av beståndet av statliga byggnadsminnen som i dag förvaltas av Statens fastighetsverk. Tillsammans med andra objekt och miljöer som skyddas och vårdas genom offentlig kulturarvsförvaltning är de ännu viktiga »attribut« för att fysiskt illustrera en mångfald scener ur svensk historia.

Martin Olsson (1886–1981) tillhörde den krets konsthistoriker och arkitekter som samlats kring Sigurd Curman (1879–1966) och Johnny Roosval (1879–1965). Genom sin dubbla kompetens inom

Martin Olssons utredning ligger till grund för dagens kulturfastighetsklassificering

konsthistoria och arkitektur kvalificerade sig Olsson som kontrollant och senare som ledare av en rad restaureringsuppdrag av kyrkor och slott. Mest välbekanta är hans insatser vid Riddarholmskyrkan, Stockholms slott och Kalmar slott. Han efterträdde Curman som professor i svensk och jämförande arkitektur vid konsthögskolan, blev chef för Stadsmuseet i Stockholm, sekreterare i Stockholms skönhetsråd under perioden 1926–1947 och slutligen blev Olsson Curmans efterträdare på posten som riksantikvarie.

KUNGL. MAJ:T'S BESLUT om byggnadsminnesmärkning år 1935 innebar uppfyllelse av ambitionerna i § 20–22 i Kungl. Maj:ts kungörelse med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet den 26 november 1920 (SFS 1920:744–746). Enligt kungörelsen skulle en lista över särskilt värdefulla byggnader tas fram. Det var en omfattande och grannlaga uppgift som skulle ta sin rundliga tid att genomföra. De utvalda byggnaderna skulle enligt förordningen hanteras så att deras värden inte förvanskades.

Kungliga Byggnadsstyrelsen (KBS) var den myndighet som hade det övergripande ansvaret för de statligt ägda och förvaltade byggnaderna vid denna tid. KBS hade bildats 1918 som ett resultat av en genomgripande omorganisation av Överintendentsämbetet. Ombildandet var, liksom kungörelsen om det offentliga byggnadsväsendet, delvis ett resultat av det tidiga 1900-talets debatt kring restaurering och lagstiftning rörande kulturhistoriskt

FOTO JAN NAUMBURG

Fyror som Häradskärs fyr fanns med på Martin Olssons lista.

Kronobergs kungsgård är en av ett tjugotal kungsgårdar som finns i statlig ägo.

FOTO MELKER DAHLSTRAND

FOTO JAN N LIPKA

värdefulla byggnader. KBS skulle fungera som »tillsynsmyndighet«. Men KBS saknade resurser för en systematisk genomgång av de offentligt ägda byggnader som möjligen kunde komma i fråga. Styrelsen begärde att en sakkunnig skulle tillsättas för arbetet. I samråd med dåvarande riksantikvarien Bernhard Salin (1861–1931) föreslogs att Martin Olsson skulle få uppdraget att upprätta en lista. Hans dubbla kompetens som konsthistoriker och arkitekt ansågs göra honom kapabel att göra såväl konst- och kulturhistoriska avvägningar som arkitektoniskt/konstnärliga bedömningar.

MARTIN OLSSON SKULLE arvoderas månatligen under utredningen och ett mindre anslag ställdes till projektets förfogande för att täcka resor och omkostnader. Men några mer djuplodande undersökningar ansågs inte bli nödvändiga. Olssons kunskaper ansågs vara goda nog utan omfattande resor och efterforskningar. Olsson utrustades med ett introduktionsbrev, där han bemyndigades att besöka de byggnader som kunde vara av intresse. Det bistånd som han kunde behöva skulle tillhandahållas av de ansvariga på platsen.

I SAMVERKAN MED Sigurd Curman, som ännu arbetade på KBS vid denna tid, tog Martin Olsson fram ett förslag på ett system för utvärdering, baserat på ett formulär. Ambitionen var en fullständig genomgång av hela det statliga bebyggelsebeståndet som antogs

ha någon form av kulturhistoriskt eller konstnärligt värde. Men provarbeten, bland annat i Karlskrona, medförde insikten om att en förenklad arbetsmetod måste tillämpas.

FOTO MORGAN KARLSSON

I Karlskrona blev det tydligt att det fanns sammanhållna miljöer, där enskilda byggnader inte nådde högsta byggnadsminnesmärkesklass men miljön som helhet motiverade skyddet.

I NOVEMBER 1922 avlämnade Olsson en rapport över sitt arbete där han konstaterade att utredningen skulle kunna anses bli avslutad under hösten 1923. Vid det laget hade en fullständig lista över statens byggnader i Stockholm upprättats. Men bara några dagar senare meddelade Kungl. Maj:t att en rad utredningsarbeten skulle upphöra med utgången av samma år. Beslutet omfattade Martin Olssons arbete. Något skäl till varför en mängd utredningar med kort varsel skulle upphöra finns inte i beslutet, men det finansiella läget i landet kan vara en förklaring. Olsson konstaterade att det faktum att arbetet avbrutits i förtid innebar att

genomgången av bebyggelse på landsbygden inte kunnat genomföras fullt ut, vilket i synnerhet drabbat genomgången av Domänstyrelsens fastigheter.

ÄVEN OM OLSSONS officiella uppdrag upphörde med utgången av 1922 fortsatte han arbetet genom privata insatser. I sin arbetslista för 1923 konstaterade han lakoniskt att »januari och februari arbetades hela månaderna utan lön«. I slutet av februari 1923 överlämnade han så en förteckning över de potentiella statliga byggnadsminnesmärkena också på landsbygden »i det skick den nu befinner sig«. Beträffande landsortens städer ansåg han att förteckningen sannolikt var någorlunda fullständig. Däremot hade den inskränkta möjligheten att företa resor för att undersöka landsbygdens byggnadsbestånd medfört att den delen av förteckningen inte var lika genomarbetad. Arbetet med att fastställa förteckningen över de blivande statliga byggnadsminnesmärkena gick i stå.

Byggnadsstyrelsen kompletterade några år senare med en lista över byggnader som styrelsen ansåg borde upptas bland byggnadsminnesmärkena. I februari 1927 förklarade riksantikvarien, Sigurd Curman, att han inte hade några invändningar mot de föreslagna byggnaderna. Listan var ännu ofullständig och Curman ansåg att medel borde anslås för komplettering. De kompletterande undersökningar som företogs var i huvudsak en genomgång av Domänstyrelsens fastigheter.

Erik Lallerstedts byggnader för Kungliga Tekniska Högskolan hör till de samtida byggnader som kvalade in som byggnadsminnesmärken tack vare höga konstnärliga kvaliteter.

Örebro är en av landets Vasaborgar.

FOTO ROGER LUNDBERG

Två år senare kunde ett förslag till förteckning över byggnadsminnesmärken skickas ut på remiss till berörda myndigheter. KBS

framhöll i sammanhanget att syftet med de statliga byggnadsminnesmärkena inte var att frånta de olika myndigheterna rätten att anlita de fackmän de själva fann för gott, men att de förslag till åtgärder som togs fram skulle ställas under kulturhistoriskt sakkunnig granskning. Inställningen till förslagen bland de statliga myndigheterna var ändå blandad. Redan inför bildandet av KBS hade flera myndighetschefer gett uttryck för en misstänksamhet mot en organiserad monumentvård med KBS som kontrollerande myndighet. I många fall framhöll de att det inte fanns några eller ett mycket litet antal kulturhistoriskt värdefulla byggnader i deras bestånd. Även i remissvaren inför byggnadsminnesmärkesbeslutet fanns en märkbar oro för att åtgärder som krävdes för vården av byggnaderna som byggnadsminnesmärken skulle bli kostnadskrävande. Det fanns också en ovilja att underkasta sig en styrning från en annan myndighet. I de fall myndigheterna hade egna arkitektkontor var det särskilt svårt att acceptera en annan myndighets granskning. Remissvaren visar också att det fanns en stark oro för att regleringar med hänsyn till estetiska eller kulturhistoriska värden

skulle medföra svårigheter att utnyttja och utveckla de offentliga byggnadsbestånden i enlighet med de praktiska behoven och att kostnaderna för fastighetsunderhåll skulle öka. Samtidigt tycks uppfattningen vara utbredd att det

»Den tidsmässiga dominansen var bebyggelse tillkommen före 1800-talets mitt.«

som konstituerade kulturhistorisk eller arkitektoniskt värde var snävt begränsat till byggnader av mycket hög ålder och en liten grupp, genom konsthistorisk forskning, väl etablerade byggnader.

FAKTUM ÄR ATT det ur våra dagars perspektiv var ett mycket snävt urval av byggnader och anläggningar som listades av Martin Olsson. Den tidsmässiga dominansen var bebyggelse tillkommen före 1800-talets mitt. Det stämde väl överens med vad som presenterades i tidens arkitekturhistoriska litteratur. Till urvalet fördes också väl etablerade historiska monument. Men i några fall listades relativt nytillkomna byggnader som i samtiden betraktades som arkitektoniskt framstående byggnadsverk.

Konstnärliga kvaliteter var i sig ett skäl för att lista byggnader som byggnadsminnesmärken enligt kungörelsen. Martin Olssons kommentarer till beståndet hos de verk och myndigheter som förvaltade byggnader som nära sammanhängande med ingenjörskonst, det moderna samhällets livsstil och storskalighet visar att intresset för sådan bebyggelse ännu var begränsat från kulturhistorisk synpunkt. Trots det uppstod diskussioner kring flera av de byggnadsverk som Olsson föreslog som byggnadsminnesmärken och listan justerades utifrån de resonemang som fördes. Riksbanksbyggnaden på Helgeandsholmen, som tagits upp på listan av »miljöskäl« ströks, medan exempelvis fyrarna vid Vinga och på Gotska Sandön blev byggnadsminnesmärken, trots att Lotsverket hävdade att de var förändrade och för nya.

DET FANNS INGA tydliga kriterier för hur historiskt, kulturhistoriskt och konstnärligt värde fastställdes. Men genom att följa de resonemang som Martin Olsson förde i sitt underlagsmaterial går det i någon mån att förstå hur han resonerade. Det ska sägas att de kriterier som Olsson tillämpade i vissa resonemang var påtagligt moderna. Tanken på att byggnadsminnesmärkena ingick i en miljö var framträdande och i flera fall togs byggnader upp på listan som enligt Olsson i sig inte hade högsta klass men som var viktiga för helheten. Teknikhistoriska perspektiv kunde få genomslag.

»Kompletteringar har inte skett som motsvarar det samhällsbygge som ännu var så ungt när Martin Olsson genomförde sitt urvalsprojekt att det uppmärksammades«

FOTO MIA FERNLUND

TVÅ TYPER AV VÄRDEN

Det går också att urskilja två grupper av urvalskriterier i Martin Olssons arbete. Den ena gruppen var vetenskapliga skäl som uppfattades som objektiva, den andra gruppen kunde betraktas som subjektiv och baserades på upplevelse.

OBJEKTIVA VÄRDEN

Ålder – byggnadsarkeologiskt intresse, autenticitet.

Historia – Sveriges glansperioder: Vasatid, stormaktstid, Gustav III:s tid.

Kulturhistoria – a) *konsthistoria*: romanskt, gotiskt, renässans, barock, rokok, gustavianskt, empir.

b) *etnologi*: allmoge/högre stånd, hantverkskvalitet, illustration till seder och bruk.

Konstnärlighet – hög konstnärlig kvalitet.

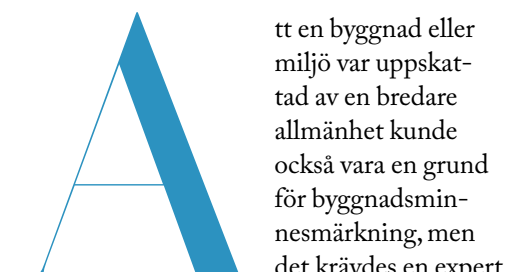
SUBJEKTIVA VÄRDEN

Ålder – unicitet. Lägre ställda kvalitetskrav och krav på vetenskapligt värde ju äldre något är.

Allmänintresse – de av många uppskattade byggda monumenten representerade ett pedagogiskt värde, att känna sitt land och känna för sitt land (fosterlandskänsla).

Pietet – vördnad inför historien och kulturarvet.

Miljövärde – den ålderdomliga och pittoreska bebyggelsegruppen.

Att en byggnad eller miljö var uppskattad av en bredare allmänhet kunde också vara en grund för byggnadsminnesmärkning, men det krävdes en expert för att bedöma om värdet var högt nog för att miljön skulle platsa. De allt överskuggande grunderna för byggnadsminnesmärkningen var ålder, historisk och kulturhistorisk relevans samt konstnärlig kvalitet. 1920 års kungörelse kom att gälla fram till 1988, då den ersattes av Förordningen om statliga byggnadsminnen. Då förändrades benämningen av de objekt som skyddades till Statligt byggnadsminne. Den nya förordningen innebar en samordning med Kulturminneslagens kapitel om byggnadsminnen. Den största förändringen var att det konstnärliga värdet som urvalskriterium togs bort.

Sedan 1935 har omfattande förändringar av beståndet ägt rum, även om många av de fastigheter, som en gång valts ut av Martin Olsson, fortfarande utgör kärnan i beståndet av statliga byggnadsminnen. Ingen av dessa förändringar har skett utifrån samma systematik som det ursprungliga urvalet. De mest genomgripande förändringarna har skett i samband med statliga omstruktureringar, exempelvis i samband med en omfattande bolagisering av statligt ägda fastigheter i början av 1990-talet. Det var då Statens fastighetsverk (sfv) bildades för att bland annat förvalta en grupp fastigheter, byggnadsminnen och kulturinstitutioner, som ansågs ha så stort kulturhistoriskt värde att de även i framtiden borde förvaltas av en särskild myndighet. Vid denna omstrukturering övergick en del av de fastigheter som Olsson valt ut till de nya bolag som bildades och deras skydd omvandlades därför till skydd enligt Kulturminneslagen – numera Kulturmiljölagen.

STÖRRE FÖRÄNDRINGAR HAR också skett i samband med statliga omstruktureringar, exempelvis av fastigheter knutna till järnvägsväsendet och militära bestånd. I flera fall har systematiska utvärderingar genomförts vid sådana förändringar, men även yttre

omständigheter har avgjort vilka objekt som till slut blivit statliga byggnadsminnen. Hur de tillkommande statliga byggnadsminnena förhållit sig till det befintliga byggnadsminnesbeståndets sammansättning i stort analyserades inte vid dessa tillfällen. I några fall har byggnader som funnits med på Olssons lista rivits, exempelvis kronohäktet i Östersund, och i några fall har skyddet upphävts för byggnader som överförts till Kulturmiljölagen.

I SAMBAND MED de utvärderingar av de statliga byggnadsminnena som skett under det senaste decenniet, har det konstaterats att beståndet av statliga byggnadsminnen har höga kulturhistoriska värden, också enligt dagens uppfattningar om historisk betydelse och kulturhistoriskt värde. I de genomförda urvalsprocesserna är det bara ett litet antal byggnader som sorterats ut, och de har snarast fallit bort på grund av att de inte kunnat förenas med de urvalskriterier som legat till grund för de enskilda utvärderingarna.

Det är också uppenbart att den systematik som en gång låg till grund för urvalet av statliga byggnadsminnesmärken har brutits genom att statliga omstruktureringar snarare än kulturhistorisk värdering legat till grund för tillskotten i det statliga byggnadsminnesbeståndet. Kompletteringar har inte skett som motsvarar det samhällsbygge som ännu var så ungt när Martin Olsson genomförde sitt urvalsprojekt att det uppmärksammades. Väsentliga delar av Sveriges moderna historia saknas i beståndet också om grunden för urvalet av dagens statliga byggnadsminnen avgränsas till den statliga offentlighetens historia. Det gäller framförallt miljöer som skulle kunna spegla landets socialhistoriska utveckling, den omfattande byråkratiseringen och utbyggnaden av offentliga institutioner under 1900-talet. Arvet efter Martin Olsson skulle dock, med strategiska kompletteringar kunna vara ett levande arv, som motsvarade de kulturpolitiska målen om en mångfald av bevarade kulturmiljöer, om systematiken fullföljdes och urvalet kompletterades till att vara i takt med tiden. *

MIA GEIJER är filosofie doktor och antikvarie vid Länsstyrelsen i Örebro.